

ինչ որ քան տարի առաջ ուրիշ սերունդ մը պատգամած է ու մասամբ կիրարկած:

Հայ ցեղը՝ իր դարերու կեանքին մէջ ու դէպի ապագան իր վազմովը. հայ խառնածը՝ դէպի գաղափարականութիւն հակած ու խուզարկու՝ հոգեկան ու իմացական հորիզոններու. հայկական դիւցազնամարտը՝ ժամանակի մէջէն, յանուն ազատագրութեան եւ հայրենիքի ինքնուրոյնութեան:

Յեղապաշտութիւն, բայց առանց աշխարհաբոլորեան. հեռու՝ նոյն ազգայնամոլութենէն, աշխարհակ ու շխտիչ. բաց՝ համամարդկային շարժումներու առջեւ, ընդունակ՝ ընդգրկելու մարդկային հոգին, խառնելու ընդհանուր մտածումներու ալիքին, պահելով միշտ իր ինքնուրոյնութիւնը:

Հարկ է որ հայ արւեստագէտը, գիրիւնը, գոյնիւնը կամ ձայնիւնը՝ իր ցեղային երակին հասնելու առեւ, բաւական հօգը ըլլայ մարդո՛ւն հասնելու համար. եւ հայը տալով մ'արդը կարենայ տալ, ընդհանուր ստեղծագործութեանց կարգին տեղ ունենալու եւ ազգային հորիզոններէն կարենալ հասնելու համար մարդկայնութեան սահմաններուն:

Այս ամենը՝ բայց՝ միշտ տեսնած ու արած արւեստի մը մէջէն, - ռն, լեզու եւ իրականացման եղանակ - առանց որուն գուրկի եւ մնայուն արժէքէ մտաւոր ու գգացական բոլոր կառուցումները. անկերպարան նիւթ՝ որ մարտարապետին կը սպասէ դրեանի վերածելու. կամ կաւ ու գան՝ որ արձանագործի մուրճին կը կարօտին, յը-

ղացւած, բռնած երազ մը յաւերժացնելու համար:

Ունինք տարրերը, - ոգի, պերն լեզու, հարուստ պատմութիւն ու փարքամ դարաշրջան: Պիտի ունենանք կամքն ու հաւատքը՝ որ տանին մեզ այս ուղիով: Բայց նախ՝ պիտի ունենանք այն դէմքերը, որոնք ուխտաւորութեան պէս, մեր նորագոյն պատմութեան հերոսներուն պէս, կրկէս իջնեն, նոր հերկեր բանան, պայքար ու կիրք ստեղծեն, ուրանան, գորգուրան, խուզարկեն ու կերտեն եւ մօտենան հայուն դարաշրջան մակատագրին ու բռնեն անոր լուսնդէն խորհուրդը:

Այդ ուխտաւորները միայն կրնան իրագործել, - ինչպէս մեր անմահ ֆիտայիները, ինչպէս մեր հին ու առաջնախաղ կրօնաւորները ըրած են իրենց կալածին մէջ, - մեր ցեղաշունչ երազը, գրականութեան կալածէն ներս, անկորնչելի բանդակներու վերածելով հայուն փշուած, բայց միշտ անկոտորակ ոգին, հայուն մշտափոփոխ բայց մշտանոյն էութիւնը:

Մինչեւ չծնի այս բոլոր հաւատքը, այս խորունկ մոլեռանդութիւնը գրականութեան հանդէպ հայ գրողներուն մէջ, կարելի չէ տեսնել յայտնաբերուած մեծաշուք ստեղծագործութեան մասին:

Գալիք տարին՝ այս մոլեռանդ ու փոքորկաշունչ ջոկատին տարին քոյ ըլլայ, տարին՝ գրական դիւցազնական սերմանումին:

Ինչո՞ւ հաւատք չունենալ սակայն, յեղափոխութեան ու յեղափոխականներու գործին՝ արւեստի ու գրականութեան սարալանջերուն վրա:

Գահերէ:

Գ. ՄԽԹԻՍԻԱՆ

ՌՊԷ Ե «ԽՏՐԱԳԻՄԱՅ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԸ

«Վէմ»-ի Բ. Բ-ի մեր յօդածում պատասխանելով այն հարցին, Բ-ի ՌՊԷ Ե «Խորադիմայ Դժբողութեան» կատա-

կերգութեան հեղինակը, ասել էինք. «Խորադիմայ»-ն այն ձեռով, ինչպէս որ նա հասել է մեզ, երեւ ձեռքով

կամ երեք խմբագրութեամբ է անցել — յօրինել է Մատաղ Բանաստեղծը՝ ուղղումներ ու սրբագրութիւններ է արել Օհանասփետեան միաբանութիւնը (ընկերութիւնը) եւ վերջապէս հիմնական բարեփոխութիւններ է եմքարկել ու հրատարակութեան տւել դպիր*) «Մարտիրոս Մկրտիչեանը»։ Բուն հեղինակի անձնաւորութիւնը մնում էր անյայտ, որովհետեւ ո՛չ գրածում, ոչ էլ նրան կցած ընդարձակ բացատրութեան մէջ («Հասարակասօսութիւն») յիշած չէ նրա իսկական անունը։

Ի հարկէ, Մատաղ Բանաստեղծը եւ վերջին խմբագիր Մարտ. Մկրտիչեանը կարող են երկու բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ եղած լինել — ինչպէս որ եմքարկել էինք մեր վերոյիշեալ յօդածում։ Սակայն մեր ձեռք բերած նոր տեղեկութիւնները քոյլ են տալիս նաեւ եմքարկելու, որ նրանք քերեւս մէկ եւ միեւնոյն անձնաւորութիւնն են։

Այդ դէպքում այդ *Տէկ* անձնաւորութիւնը *Ինքը դպիր Մ. Մկրտչեանն է*, որ հանդէս է եկել երկու տարբեր դէմքով եւ երկու տարբեր անուններով—Մատաղ Բանաստեղծ եւ Մ. Մկրտչեան։

Ուզում ենք ասել, որ *Մատաղ Բանաստեղծ* կոչւածն էլ նոյն ինքն Մ. Մկրտչեանը կարող է լինել, որը զանազան նկատումներով սկզբում յարմար է համարել իր անձը քաղցնել «Մատաղ Բանաստեղծ» վարագոյրի ներքոյ։

Նկատումներից առաջինը համեստութիւնը կարող էր լինել։ Ներտասարդ մարդ — դպիր Մարտիրոսը «հտարադիւայ»-ի տպագրութեան տարին (1821 թ.) բոլորովին երիտասարդ էր — հանդէս

գալով մէկ շատ պատասխանատու գրւածով, բնական է որ, համեստութիւնից դրդւած, չկամենար իր անունը դրոշմել նրա նակատին։

Միւս պատճառը վախը կարող էր լինել։ Թէպէտ դեռ երիտասարդ, բայց արդէն բաւական մեծ անուն ու հեղինակութիւն ունէր նա, որպէս գիտնական։ Դրա հետ միասին՝ եթէ իր «Շտեմարան» քերքը տակաւին չէր սկսել, բայց արդէն պատրաստութիւններ էր տեսնում հրատարակութեան ձեռնարկելու։ Հետեւաբար, այս նոր երկով նա կարող էր իր փայլուն անունը վտանգի տակ դնել։ Եթէ այդ երկը անյաջող դուրս գար — ապա կարող էր իր հեղինակութիւնը կորցնել։ Եւ ուրեմն այդ փորձութիւնից զերծ մնալու լուսագոյն միջոցն էր՝ կեղծ անունով հրապարակ գալ, որպէսզի գրածքը տապալելու դէպքում իր անունը անվար մնար։

Բայց կար մէկ աւելի կարեւոր հանգամանք եւս։ Այդ այն է, որ «հտարադիւայ»-ն բոլորովին նորութիւն էր իր միջավայրում, մանաւանդ նւթն ու տիպերն էլ առնւած տեղական կեանքից ու բացասականօրէն ներկայացւած։ Ուրեմն, որոշ մարդիկ, զուցէ եւ ամբողջ Հնդկահայութիւնը, կարող էին վիրաւորած զգալ իրենց ու քշմամանալ հեղինակին։ Ուստի եւ բնական է, որ վերջինս, հնարաւոր բոլոր դժգոհութիւններն ու զայրոյթը իրենից հեռացնելու եւ տարբեր հունով ուղղելու համար, բարոյք նկատէր մէկ անձանօք հասցէ՝ Մատաղ Բանաստեղծին հասցէն ցոյց տալ։

«Հասարակասօսութիւն»-ից մէկ փոքրիկ փաղածք միայն բաւական է մեր ասածն ապացուցելու. «որովհետեւ նոր մին անձանօք բանի հեղինակայ դառցել (Մատաղ Բանաստեղծը. իր.) և յրարայ ելել (իմացել է) որ իր ժամանակակիցքն կարելիայ խոժոռովին (զայրաման), վասնորոյ ոչ անուննայ յիշել եւ ոչ տըպէլայ տվէլ»։

*) Դպիր բառը մեծ վերցրել էինք միայն գիտնականի, գրագէտի մտքով։ Սակայն «Շտեմարան» քերքից տեղեկանում ենք, որ Մարտիրոս Մկրտչեանը եղել է նաեւ եկեղեցու դպիր, տիբացու։

Բայց շուտով մեր մատաղ Բանաստեղծը ֆոզարկում է:

1821 թ-ի վերջերին դպիր Մարտիրոսը խմբագրում եւ հրատարակում էր «Շտեմարան» քերթը, որի մասին քերեսու մէկ ուրիշ անգամ առիթ ունենալով ընդարձակ խօսելու: Այստեղ այսօր միայն ասեմք, որ «Շտեմարան»-ի մէջ բաւական ցուցմունքներ են գտնում, որոնք վկայում են, թէ յիշուի, *Դպիր Մարտ. Մկրտչեանը պիտի եղած լինի «Խորադիմայ»-ի իսկական հեղինակը, նոյն ինքը Մատաղ Բանաստեղծը*: Այդ ցուցմունքները կամ փաստերը երկու տեսակի են — առաջին՝ կողմնակի վկայութիւններ, երկրորդ՝ հենց իր իսկ դպիր Մարտիրոսի խոստովանութիւնը կամ յայտարարութիւնը:

Նմոյշի համար թէ մէկից եւ թէ միւսից մէկ-մէկ օրինակ բերել աւելորդ չենք համարում:

Այսպէս քղբակից Մելիտոսը «Շտեմարան»-ի խմբագրին ուղղած իր նամակում գրում է. «Բոյ յօրինեալ «Խըտբադիմայ Դժողութեան Գիրքն, մանաւանդ Հայելին 1) ինձ միայնգամայն այլ իմ մարդ փոխարկեց. նախ քանք էտուր կարդալն եւ կարծումի ինձ պէս խելօք, հետեւած (խորամանկ) մարդ չկէր (չկար). բայց որ ժամ (յորժամ) էտ կարդացի, Մելիտոս դերասանիդ 2) վարքին մտադրութիւնն արարի. տեսի որ դրա մօտ պիտի նոր այրբեն կարդամ եւ բան սաւորեն (սովորեմ), եթէ եղպէս մարդ գտանվի...

Եւ *Խորադիմէդ* կարդացի նոր խակացայ, որ աշխարհս դարտակ չի եւ յորժամ Հայելին կարդացի, պարզ խակացայ աշխարհս ինչ խբարայ: Ճշմարիտ բարեկամ շատ փոքր կգտանվի,

1) «Հայելին» «Խորադիմայ»-ին կցում է Հասարակաստութեան» Բ. մասն է:

2) Մելիտոս «Խորադիմայ»-ի գլխաւոր հերոսը:

սուտ բարեկամ շատ»: (Էջ 170, ընդգծումներն մերն են. իր.):

Ընդգծած «բոյ յօրինեալ» եւ «Խորադիմէդ» արտայայտութիւնները, ինչպէս եւ քղբակցի դիմումը Դպիր Մարտիրոսին, մտածել են տալիս, որ «Խորադիմայ Դժողութեան»-ը յիշուի Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանի հեղինակութիւնն է, մանաւանդ որ հենց իր քերթում էլ արձանագրում է այդ համաձայնքը: Հակառակ դէպքում՝ դպիրը կամ չէր տպագրի նման մէկ քղբակցութիւն եւ կամ գոնէ ծանօթութեամբ կը հերքէր:

Երկու տարի յետոյ՝ ինքը Դպիր Մարտիրոսն էլ, իր իսկ բերանով յայտարարում է, որ այն՝ «Խորադիմայ»ն ի՞ր ստեղծագործութիւնն է, *ինքն է նրա հեղինակը*: Այժմ նա արդէն կարող էր այդ յայտարարութիւնն անել, որովհետեւ այլեւս ո՛չ համեստութեան եւ ո՛չ էլ վախի տեղ էր մնում: Ամենքն արդէն գիտէին իրողութիւնը: Լաւագոյն դէպքում՝ հասարակաց կարծիքը նրան էր համարում «Խորադիմայ»-ի հեղինակը: Միւս կողմից՝ գրածքը մեծ յաջողութիւն էր գտել եւ ուրեմն Դպիրը կարող էր պարծանալով յայտարարել, որ իրեն է պատկանում: Ապացոյց, որ կարն ժամանակի ընթացքում երեք անգամ խաղացում է կալկաթայում, հասարակութեան ամենաաչֆի ընկնող դէմքերի մասնակցութեամբ:

«Շտեմարան»-ի 1823 թ. Յունաբի վերջի համարում (էջ 1071) Դպիր Մարտիրոսը դնում է հետեւեալ ծանուցումը. «Տխորամ ծանուցանելն որ *Խորադիմայիս* երրորդ մասն եւ Խորադիմայ ստրբութեանն տպած պատրաստ էր վաւրն բաժանման. ամիրաւ մկնէրն եւ ուրեշկանին (նպուռները) կտրատել են երեցի:

Երրորդ մասի կողմանէ ոչինչ փոքշումն, քանզի այժմ յարկաւոր չի, ամենեցուն խակացրի իմ գործի (ուզում

է ասել՝ «հտրադիմայ»-ի) արժանաւորութիւնն. մատագովութեան կրկին յարկաւորութիւնն չունիմ. բայց վասն հտրադիմայի ստրջութեան համար շատ փաստամ. ի՞նչ պիտի առել (ամել), յատկաւ կրկին յօրինել եւ տպագրել ըստ պատեհութեան եւ հանգամանաց ժամանակի, եթէ տէր կամեսցի» (Ընդգծումներն մերն են. իր.) :

Ի՞նչ ենք տեսնում այս պերմալսօս փաստադրից – առաջին՝ այն, որ Դըպիր Մարտիրոս Մկրտչեանը իր իսկ բերանով վկայում է, թէ *ինքն է «հտրադիմայ»-ի հեղինակը, ինքն է յօրինել եւ իր իսկ գործն է նա :*

Երկրորդ՝ որ նա յօրինած եւ տպագրած է եղել նաեւ «հտրադիմայ»-ի Գ. մասը – առաջինը՝ բուն գրւածքն է, երկրորդը՝ նրա «Հասարակաստութիւնը», կրկին բացատրելու, հասկացնելու համար իր գործի, այսինքն՝ «հտրադիմայ Դժոգութեան»-ի «արժանաւորութիւնն» :

Երրորդ՝ որ նա յօրինած ու տպագրած – պատրաստած է եղել նաեւ մի երկրորդ քատերգութիւն՝ «հտրադիմայ ստրջութիւն» անունով : Դժբախտաբար, պահեստում անիրաւ մկներն ու ցեցը մեր Դպրի այդ նոր հեղինակութիւնները կտրատում, փչացնում են եւ նա ըստիպւած է լինում այրել իր տարիներին աշխատութեան արդիւնքը : «հտրադիմայ»-ի Գ. Մասի համար նա այնքան էլ չի ցաւում, որովհետեւ նրա կարիքն այլեւս չկայ. ամենքն արդէն գիտեն ու հասկացել են «հտրադիմայ Դժոգութեան»-ի արժանաւորութիւնը : Շատ ցաւում է «հտրադիմայ ստրջութեան»-ի համար, որովհետեւ նա նոր աշխատութիւն էր եւ դեռ եւս հասարակութեան սեփականութիւն չդարձած : Սակայն, յոյս ունի կրկին յօրինել ու տպագրութեան յանձնել – եթէ պայմանները մերեն :

Այսպէս, ուրեմն, եթէ մեր բերած վկայութիւնները տառացիօրէն հասկա-

նանք, այլեւս կասկած չի մնայ, որ «հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը կամ մեզ ծանօթ Մատաղ Բանաստեղծը ինքը Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանն է, «Շտեմարան» քերքի խմբագիր-հրատարակիչը եւ Օհանասիւռեան ընկերութեան հիմնադիրներից ու ամենատեղումն անդամներից մէկը :

Մեզ քուում է՝ իսկապէս սխալւած էլ չենք լինի, եթէ Դպիր Մարտիրոսին ընդունենք որպէս իսկական հեղինակը մեզ գրադեցնող քատերգութեան եւ նրան նույնացնենք Մատաղ Բանաստեղծի հետ :

Բայց չմոռանա՞մք փակագծերի մէջ իսկոյն նաեւ աւելացնել, որ վերոյիշեալ երկու փաստերը – քղբակից Մելիտոսի վկայութիւնը եւ իր՝ Դպրի յայտարարութիւնը – կարելի է քերելու այլ կերպ էլ ըմբռնել : Այսինքն՝ որ «հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը ճիշտ որ մեզ անծանօթ Մատաղ Բանաստեղծն է, եւ նա ու Դպիր Մարտիրոսը բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ են : Սակայն Դպիրը իրեն համարում է գրւածքի *հաստական* տէրը եւ նրա հեղինակը, որովհետեւ ինքը ահագին մասնակցութիւն է ունեցել նրա խմբագրութեան եւ հրատարակութեան գործում :

Թերեւս նայն հիմունքներով էլ ժամանակի հասարակաց կարծիքն եւս նրա՛ն է համարել այդ երկի հեղինակը, որի մէկ արձագանգն է քղբակից Մելիտոսի նամակը :

Հետագայում գուցէ նոր միւրքեր, նոր փաստադրքեր էլ գտնուին, որոնք եւ նոր լոյս փոխեն այս մութ հարցի վրա : Սակայն այսօրւայ մեր ունեցած տեղեկութիւններով պէտք է ընդունել, որ յիշուած, «*հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանն է, որը ինչ-ինչ պատճառներով նպատակաւորմար է դառել իր անձը թաղցնել Մատաղ Բանաստեղծի անան տակ :*

Ջուլա – Սպահան.

Յ. ԻՐԱԶԵԿ.